

ISSN 2078-8134

Ғылыми және көркем-әдеби журнал

Жаңа дүние

Г.Орда

ЖЕЛТОҚСАН ШЫНДЫҒЫ САХНАДА

Қазіргі қазақ драматургиясының белгілі өкілі С.Асылбековтың 1986 жылғы Желтоқсан оқиғасын арқау еткен «Желтоқсан түні» пьесасы екі бөлімнен тұрады. Оқиғаға бар-жоғы алты-

ақ адам қатысады. Желтоқсан оқиғасының 20 жылдығы қарсаңында аталған спектакльдің Жастар мен жас өспірімдер театрында тұсаукесері болды. Мұнда автор 20 жыл бұрынғы сол бір аты шулы қаралы күндерді қайта тірілткен. Жастарды патриоттық рухта тәрбиелейтін осындай пьесалардың жылына бір-екі рет ғана көрсетілетіні өкінішті.

Алаңға бара жатқан бір топ жастар көрермендер отырған залдың ішін дүр сілкініп жүгіріп өтеді. Үріп ауызға салғандай мөлдіреген жастарды көріп көңілің алай-дүлей болды. Біреудің басын шығарып, көзін көгертпек түгілі, тал шыбықтай майысып, өздері әрең жүрген жастарға қандай күйелер жақты. Сол кезде бірі сотталып, екінші бірі оқудан, үшіншісі жұмыстан шығарылып, тіпті барлығы дерлік қаладан аластатылды емес пе? Адам айтса сенгісіз жазалардың түрі де көбейді, жазықсыз сотталғандары қаншама? Көрермендер залынан дүркірей жүгірген жас демонстранттар, олар – кешегі біздер едік. Иә, сол ұрандап бара жатқандар менің құрбыларым болатын. Сондықтан да мен сахнадан өзімді және жақын құрбыларымды көрдім.

Әсіресе «держите! Не отпускайте! Бей... Пни! Не жалейте!!...» «Апа!.. Апажан!...», «Ах, ты дикарь, тебе надо было пасти овец, а не демонстрировать тут свою грамотность!...» деген сөздердің барлығы сол кезде, сол жерде айтылғаны анық.

«Бүгін 1986 жылдың 18 желтоқсаны. Алматы уақыты бойынша кешкі сағат 22.00. Соңғы хабарларды тыңдаңыздар.

Үстіміздегі жылдың 17 және 18 желтоқсан күндері астанамыздағы Л.И.Брежнев алаңында бір топ наркомандар мен олардың ықпалына ерген оқушы жастар ереуілге шықты.

Олар қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің соңғы пленумының шешімдеріне наразылық білдіріп, ұлтшылдық, экстремистік, сепаратистік ұрандар көтеруде, сөйтіп, сүйікті партиямыздың айбынды авангардының салиқалы, парасатты шешімдеріне шәк келтіруде», –

деп, қазақ радиосынан берілген жаңалық шығарманың шынайылығын ғана емес, драматургтың шеберлігін танытса керек. Ендеше шығармаға қайта оралайық.

Қанды оқиғаны автор перденің арғы бетінен суреттеуді жөн деп тапқан Себебі ұрып-соғудың қаншама түрін сахнада көрсету мүмкін емес. Драматург сол қаралы күннің бар шындығын көрсету үшін алаңға жақын маңдағы бір бөлмелі пәтерді таңдап алыпты.

Ондағы мақсат -

алаңдағы оқиғаны терезе жарығы арқылы перденің арғы бетінен көрсету. Оқиға өтетін жерді дұрыс таңдай білген, бұл –

екі күнге созылған қырғынның шешуші сәті болып табылатын 1986 жылдың 18 желтоқсан түні. Оқиғаға қатысушылардың әрқайсысы жекелеген әлеуметтік топтардың өкілдері. Оның бірі сталиндік репрессияның қуғынын көрген, өмірінің он жылын Сібірге жер аударылған қарт зейнеткер. Пәтер иесі –

бүгінде зейнетке шыққанымен білікті ғалым, Одаққа танымал тарихшы Баймырза.

Екіншісі – зейнет жасындағы Баймырзаның жұбайы Талшын. Келесі кейіпкер –

әскерден жана келген, демонстрацияға қатысушы жасы 21-дегі студент жігіт

Қайсар. Келесі демонстрантымыз – жасы 24-

тегі аяғы ауыр жас келіншек Ақмарал. Ал, жасы 45-

50 шамасындағы Баймырзаның көршісі Мария Петровна Қазақстандағы өзге

ұлыс өкілі. Жасы 45-тер шамасындағы беймезгіл қонақ Тимур Қалдыбаевич – Коммунистік партияның мүшесі.

Бұл буын өкілдері кешегі сталиндік қырғын мен екінші дүниежүзілік соғысты (Ұлы Отан соғысы) тарихтан ғана білетін, бір аяғы социализмде, екінші аяғы коммунизмде тұрған бақытты ұрпақтың интеллигенциясы. Көріп отырғанымыздай автор оқиғаға қатысушыларды әртүрлі ортадан, әртүрлі жас шамасынан таңдай білген. Бірақ бәрі – кәмелетке толған өзіндік көзқарасы қалыптасқан жандар.

Екі бөлімнен тұратын шығарма «Алматы. 1986 жыл. 18-

желтоқсан. Қысқы кеш. Ел орынға отырған мезгіл. Бір бөлмелі қалалық жайлы пәтер. Үстіне пижама киген Баймырза залдағы диванның үстінде электр шамның жарығымен кітап оқып отыр» [12,341], – деп, Баймырзаның пәтеріндегі жайма-шуақ өмірден басталады. Осы көріністің өзі-

ақ қазекемнің маңдайының соры бес елі екендігінен хабар береді. Оның біріншісі көп қабатты үйлердің тек бірінші, не бесінші қабатының қазақтарға ғана берілуі. Міне, Баймырзаның үйі де тек қазақтарға тиесілі болған бірінші қабатта тұр. Бірінші қабаттың астынан қысы-жазы сыз өтіп, едені еш уақытта жылымайды. Ондай денсаулыққа зиянды үйлерді өзге ұлт өкілдеріне беруге болмайды. Қазақтар қонақжай халық болғандықтан, жылы жұмсағын қонақтың аузына тосатыны белгілі, олай болса бірінші қабатта тұруға өздері ешқандай арланбайды. Сол үшін де жоғары қабатты келімсектерге беруге қарсылық білдірмейді.

Екінші ерекшелік –

кең далада еркін өскен қазақтарды қаланың да өзгерте алмайтындығы. Ол – есіктің қашан да ашық жататыны. Қала халқы әдетте есікке бірнеше ілгіш салып, қоңырау соғылғанда сығалап қарап отырады емес-пе?

Ал біздің қазақ –

сығалауды білмейтін, есігін шалқасынан ашып тастап, құдайы қонағын күтіп отыратын дархан халық. Міне, оқиға басталмай жатып, осындай ұлттық ерекшеліктерге жолығамыз.

Қуғыншылардан қашып келіп, есігі ашық пәтерге жансауғалаған Қайсар мен Ақмарал екеуі бір-бірін танымайды да. Бұл да сол кезде болған шынайы шындық.

Жайма-шуақ өмірде бір-бірімен ісі болмайтын жастар, сол бір ауыр күндерде бір-біріне бауырмалдық танытып, ағалы-

қарындастай жақын болғаны белгілі. Мұздай қаруланған әскерді бірде тықсырып, бірде шегініп кезек-

кезек шегініс жасап отырған кездерде әртүрлі қақтығыстар болды.

Сойылған жығылған қыздардың үстіне құлаған жігіттер ол қыздарды шын мәнісінде танымайтын еді. Үдере қашқан кездерде аяғы мұзға тайып, сүрініп жатқан қыздарды екі қолтығынан сүйемелдеп ала қашқан да өзіміздің бауырларымыз болатын.

Сол оқиғадан кейін қазақтардың бір-

біріне деген бауырмалдығы арта түскені көз алдымызда. Оған дейін қазақша сөйлеу деген Алматы қаласында болмаған нәрсе.

Автобустың ішінде билетті компастерге тестіру үшін де «передайте» деп жататынбыз. Содан кейін қазақтарға кәдімгідей жан бітіп, бір-

біріне қазақша еркін сөйлейтін болды. Автобуска кіргенде бұрынғы «проездной» деген сөздің орнына, енді «жол ақысы төленген» дейтін болдық. Сол жүргенде жетісіп жүрген ешқайсысы жоқ, демонстранттардың бәрі де сұрақ-жауаптың астында қалып, оқудан, жұмыстан шығу қаупі төніп тұрған болатын. Аялдамада, автобуста, қоғамдық ортада еркіндік сезіле бастады. Баяғы біздің бұйығы күйіміз енді өзге ұлт өкілдеріне ауысты. Әсіресе еуропа нәсілдеріне, себебі ұйғыр, қырғыз тәрізді мұсылман халықтары бізге туысымыздай сезілетін.

Автобуска мінерде, түсерде қазақ жігіттері апалары мен қарындастарын сүйемелдеп,

бір-біріне жылы шырай танытып жататын.

Шығармадағы Ақмарал есімді кейіпкеріміздің Қайсармен өз сіндісін таныстырғысы келетін әңгімесі де шындыққа саяды. Біздің түсінігімізде алаңға барып, өздерінің қазақ екенін сезінген патриоттар мен үйде бұқпантайлап, терезеден қарап отырғандардың айырмашылығы жер мен көктей еді. Алаңға шығып келгендер ол жердегі қырғынды көрген соң, саябыр тауып үйде отыра алмай, сол жаққа қайта барып қолға түскені белгілі. Ал, алаңға бармағандар ол жақта не болып жатқанына басын қатырып әлек болмай үйлерінде шайларын ішіп, жылы көрпеге оранып, қара басын сауғалағанына мәзмейрам болды. Осындай сәтте өзіміз де алаңға шыққан жігіттерді қалай қинағанын көрген соң (аудандық бөлімшелерде), сондай ержүрек, отаншыл жігіттерді сыйлап, құрметтеп бақтық. Ал, үйде отырып, ақыл айтқандарға сүйектерінен өтетін сөз айтып, бұттарындағы шалбарын шешіп беруін сұрағанбыз. Себебі, ол кезде қыз балалар қоғамдық ортада шалбаршаң жүрмейтін. Біздерде дене шынықтыру сабағына, Медеу мұз айдынына барғанда киетін бір ғана спорттық киім болатын. Ондай киімдерді басқа уақытта әсте кимейтінбіз. Ал сабаққа шалбар киіп келген қыздар мұғалімдерімізден естімегендерін естіген соң, бәріміз де шалбар киюге қорқатынбыз. Сабақтан тыс уақытта кисең кидің, кимесең ол да жоқ. Міне, осындай детальдардың барлығы да 1986 жылдың шындығынан шымшымдап хабар беріп, сол бір күндерді еске түсіріп отырады.

Қайсар мен Ақмаралдың ашық тұрған пәтерге тығылатыны да шындық. Ит жетектеген жендеттер қоқыстың арасына дейін тінтіп, демонстранттардың соңына түсті. Сол сәтте әр подъездің есігін бір қағып, тығылатын тесік таппай қиналған құрбыларымыз да болды. Меніңше, автор осындай оқиғалардан қорытынды түйін жасап, Қайсар мен Ақмаралды Баймырзаның үйіне алып келген. Баймырза мен Талшын – өмірден алынған шынайы кейіпкерлер.

«Әй, сен қоясың ба, жоқ па?! Біле білсең, бүгін маған бақ пен бақыт қонған күн!.. Кенесары бабамның аруағын тірілтем деп, сонау Сібірде отырған он жылда «Апырай, бұ қазақтың аяққа тапталған ар мен намысын жақтайтын ерлер қашан туады, не қылған сорлы елміз, ез елміз...» деп, көкірегім шерге толатын еді. Кешеден бері сол сорлы елдің намысын қорғауға бел буған мына балалардай мыңдаған ұл қызды көріп, төбем көкке екі елі жетпей тұр. «Бар екен ғой, иә, Жасаған!..» деп, ішімнен мың тәуба айттым жаратқанға түнімен. Сен оны қайдан түсінейін деп едің...» (12, 344), – дейтін кезінде қуғын-сүргіннің талайын көрген, Кенесары үшін он жыл жер аударылған Баймырзаның прототипі – тарихшы Ермұхан Бекмаханов.

«Құт па, жұт па – оны бір Жаратушының өзі ғана біледі.

Сен менің өйтіп тілімді қышытпа, білдің бе!.. Қазақ-қазақ дегенде көкірегің қарс айрылады. Сол қазақтың намысын жартып, он жыл түрмеде, айдауда жүргенде солардың біреуі артында қалған жесірін мына мені мен ана қызыл иек, аш құрсақ шиеттей үш балашағана қол ұшын беріп пе еді? Соларды енді екі көзінен қанды жас ағызып, иттей тістелеп жүріп, кәмелетке жеткізген сол сенің айта беретін қазағың ба еді, әлде мына мен бе едім? Елуінші жылдың аяғында түрмеден арып-ашып келгеніңде саған қызмет тауып бермек түгіл, кеңсенің есігін сығалатпай қойған төр елер де сол сенің айта беретін қазақтарың емес пе еді? Енді бүгін келіп...

О, несі, жүдә, көсемси қалғаны» (2, 344), – деп,

қайдағы шерді қозғап күйінетін Талшын әкелері мен жарлары «халық жауы» ретінде ұсталып кеткенде, «халық жауының баласы», «халық жауының жары» аталған, балаларын бағып-қағып, қатарынан қалдырмай өсірген мыңдаған ардақты аналарымыздың жиынтық бейнесі.

Баймырза мен Талшынның мектепте оқитын баласы әкешесін алдап, алаңға қашып кетеді. Тектіліктің қанмен келетіні тәрізді,

отаншылдық, патриоттық сынды қасиеттердің қанмен берілетіні белгілі. Ол – қалада орыс мектебінде оқып, қазақша шала сөйлегенмен жүректері қазақ деп соққан ұлтжанды қазақ жастарының жиынтығы.

Ұлтжандылық ауыл, қала тұрғындарына олардың тұрғылықты жеріне қарай берілмейді.

Шығармадағы келесі кейіпкер Баймырзаның көршісі –

Мария Петровна. Басқа ұлт өкілі болғанмен алаңдағы оқиғаға бейтарап қарай алмағандықтан, басы шытынап ауырып тұрғандай әсер береді. Себебі, бұл – өздері қазақ елінде отырғандықтан ұлтаралық қақтығыстарға үрке қарайтын өзге ұлыс өкілі. Ол бәрін де білгісі келеді, Баймырзаның үйіне тұңғыш келіп отырған қонақтарының алыс туыстары екеніне сенгісі келмей отырғаны да сондықтан.

Алаңдағы оқиғаны көзімен көріп отырған ол, төпелеген соққының астында қалып құлындай шыңғырған қыздар мен оған араша болмақ болып өзі сойылға (дубинка) жығылған өрімдей ұлдарды көріп отырғандықтан бұлардың сол жақтан қашып келгенін іші сезеді.

Оның: «Бәке, өзіңіз-ақ айтыңызшы

енді. Бүгін орталық алаңнан өтіп бара жатып, өз көзіме өзім сенбедім. Кілең бір екіленген қазақ жастары. Бізге түсініксіз бір тілде бұзық ұрандар салып жатыр. Не жетпейді соларға – түсінсем бұйырмасын. Кешке қарай дүкенге кірдім – бәрі толып тұр: сары май дейсіз бе, ет, жұмыртқа дейсіз бе, колбаса мен сервелаттың түр-түрі... енді соларға не керек – түсінсем бұйырмасын» (2, 349-350), – деген

сөзі жаңалықта айтқандай «нашақор, бұзақы» жастарды кінәлауға саяды. «Бізге түсініксіз бір тілде бұзық ұрандар салып жатыр» деген сөзге мән беретін болсақ, түсінбесе не айтып жатқанын қайдан біледі? деген сауал туады. Бұл – оған дейін Қазақстанда қазақ тілінің қандай мүшкіл халде болғанын аңғартатын эпизод.

Келесі кейіпкер – Тимур Қалдыбаевич. Автор осы

кейіпкер арқылы қазақтың құрдымға кетіп бара жатқандығын көрсеткісі келген. XX ғасырдың соңғы ширегіне шейін қазақтың оқығандары елім, ұлтым, жерім деп еңіре се, Тимурдың қазақтың жастары алаңда қырылып жатқанымен шаруасы жоқ. Ол жолда сының кандидаттық диссертация қорғанына куә болып, сол дастарханның басында ішкеніне мәз болып отырған кеудесі қуыс жан. «Я коммуни-и-ст-т со стажем!.. Партияға жиырма бір жасымда өткем. (Сұқ саусағын шошайтып). Жиырма бір-і-ір жаста!.. Так что, біздермен, коммунистермен ойнауға болмайды!.. Қажет болса. Біз әлгі жолымызға кесе-көлденең тұрып көрсін! Табамыз біз оларды құртып жіберудің айласын!.. «Костюмнің ішкі қалтасынан бір қызыл книжканы суырып алып).

Нанбасаңыз, міне партбилет!.. Партбилетпен ойнап көрсін олар!.. Әлгі ұлтшылдар мен... кім еді... империалистерді, экстремистерді айтам. (Партбилетті қайтадан орнына салып жатып). Мен мұны жанымнан өлсем де тастамаймын. Түсінесіз бе, өлсем де... Бәрібір партбилет аман қалуы керек!.. Ал, кәне, Мария, алып жіберелік... Денсаулық үшін...»

(12, 364), – дейтін Тимур Қалдыбаевич кешегі коммунистік партияның белсенді мүшесі.

Сыртта қыздардың: – Апа!... Апажан!... бауырларым-

ау, құтқарсандаршы, мыналардан! Құртты ғой бә-рі-міз-з-ді!, – деген жан айқайын – Ә, бәлем, жандарың қысылды ма?!, деп табалап отырған Тимурды Қайсар қылқындырып өлтірмек болады. Оларға Ақмарал араша түсіп Тимур далаға сытылып шығады.

Авторлық ұстанымды «(Одан сайын оны қылғындыра түсіп). Не қылғанды көрсетем қаз-з-ір-р!... Сатқын!... Бүкіл ғасырлар бойғы қазақ халқының аққан көз жасы сендей сатқындардың мойнында, білдің бе?! Бізді құртқан жоңғар да, қытай да, орыс та емес – мына сендерсіңдер!... егер қазақ халқы шын мәнінде келер күнін ойлайтын болса, ең алдымен мына сендерден құтылулары керек. Сендер тұрғанда бізге келешек те, бақ та, бақыт та жоқ!... Сондықтан да мен сенің қазір қаныңды ішем!...» (12, 368) немесе

«Уақыт пен заманның атын жамылып, тілін де, дінін де, ар-ожданын да – бәрін де сатып бітуге таядындар!... Бұл өздеріңнің болашақтарыңды сату екенін түсін емісіндер өздерің?!» (12, 369) – деген Қайсар сөзінен көруге мүмкіндік мол.

Осы эпизод қазақтың жауы қашан да қазақ болғанын байқатады. Кешегі сталиндік репрессия тұсында бірге туған ағайын-туыстарын, көрші-қолаңын қолының ұшымен көрсетіп, Итжеккенге айдатып, өздері көкті тіреп тұрғандай болып шалқайып жүрген екіжүзділердің тірлігін бүгіндері архив деректерінен, көркем шығармалардан оқып-біліп жатырмыз (Н.Айтұлының «Кәмей ұшқан» поэмасына да осындай шындық негіз болған). Бұл кезде де қазақ жастарын ұстап берген Тимур сынды сатқындар болатын. Шығарманың шешімі жендеттерден үрейі ұшқан Ақмаралдың мерзімінен екі ай бұрын босанып қоюы болып табылады. Өмірге келген сәби өмірдің жалғастығын байқатса, осы оқиға үстінде дүниеге келген шарана «мың өліп, мың тірілген» қазақ халқының болашағы алда екенінен хабар береді. Шығарма Баймырзаның: «...Бар екен ғой сендердей ержүрек ұл-қыздарым! Тек мұнымды жаратқан асылық көрмесін...» (12, 374), – деп жас ұлтшылды далаға ертіп кетуімен аяқталады. Бұл ХХ ғасырдың басындағы және соңғы ширегіндегі «ұлтшыл» атанған азаматтардың тілегінің бір жерден шығуы болса, олардың барлығы да қазақ халқының бостандығы, тәуелсіздігі үшін күрескен күрескерлер екенінің белгісі.

Шығармадағы әрбір кейіпкер өз ортасының, сол әлеуметтік топтың, замандастарының жиынтық бейнесі болып табылады. Драматург жоғарыдағы оқиғаға қатысқан кейіпкерлерінің барлығын да типтік бейнеге көтерген. Баймырза кеңестік идеологияның теріс саясатын қолдамағаны үшін жазықты болып қуғын-сүргін көрген мыңдардың бірі болса, Талшын қиын-қыстау күндерде күйеуіне сүйеу болған, шиедтей балашағасын асырап шаңырақты шайқалтпай арды ойлаған қазақ әйелдерінің жиынтығы. Өзінен екі мүшел үлкен адамның жағасына жармасып жүрген Қайсар өзгеге намысын тапталпаған қазақ халқының қайсар ұланы болса, Ақмарал жігіттердің намысын қайрап, оларға күш-қуат беріп, елге жау шапқанда атқа қонған жауынгер қазақ халқының батыр қыздарының бүгінгі таңдағы жалғасы. Көп ұлтты кеңес халықтарын интернационализмге тәрбиелеген кеңестік идеология ұсақ ұлттарды жоюды көздеді. Сондықтан оқыған, көзі ашық қазақтар арасында Тимур сынды коммунистер көбейді. Олар үшін Коммунистік партия халықтан жоғары еді. Себебі бұлар – лениндік партияның адал ұлдары мен құлдары еді. Коммунистік партияның негізгі көздегені жандайшаптары бойына құлдық психологияны сіңіріп, сол ар арқылы қара тобырды қойдай тоғыту еді. Алайда ұлттық қасиетін таза қалпында сақтаған ауыл жастары Қазақстанның астанасы Аламатыға білім алуға көптеп келе бастағандықтан, бұл содырлы саясат жүзеге аспай қалды. Қазақ жастарын қаладағы өндіріс ошақтарының қара жұмысына жегу саясаты да партияның өзіне шоқпар болып тиді. Жұмысшы жастар мен білім іздеп шалғай ауылдардан келген қазақ жастары жетпіс жылдай өмір сүрген коммунистік партияның шешіміне қарсы шығып, өз проваларына қол сұғуға қарсылық білдірді. Бұл – Коммунистік партияның көсемі В.И.Лениннің «Ұлттардың өзін өзі билеу правосы» еді.